

A rejtve maradt gyermekbántalmazás és a gyermekvédelmi (és igazságszolgáltatási) rendszer működése közötti összefüggés

The correlation between the latency of child abuse and the functioning of the system

Solt Ágnes

Dr., PhD, tudományos főmunkatárs
Országos Kriminológiai Intézet,
Bűnözéskutatói és Elemzési Tudományos Osztály
solt@okri.hu

Absztrakt

Cél: A tanulmány rámutat arra, hogyan függ össze a családon belüli erőszak és a gyermekbántalmazás látenciájának mértéke a gyermekvédelem és a büntető igazságszolgáltatás rendszerének működésével.

Módszertan: A tanulmányhoz felhasznált összesen három kutatás módszere mind kvalitatív, mind kvantitatív elemeket tartalmaz. A kutatások öt éven keresztül folytak. A kiskorú veszélyeztetése bűncselekmény tárgyában feldolgozott teljes bűnügyi ügyiratok száma meghaladja az 1300-at. A dokumentum-elemzés közel negyven változó bevonásával zajlott, majd mind matematikai statisztikai módszerek (SPSS), mind tartalomelemzés segítségével jutott a szerző az eredményekhez.

Megállapítások: A hatékonyan működő gyermekvédelem és egy jól működő igazságszolgáltatási rendszer kisebb látenciát eredményez. Egy kihívásokkal, hiátusokkal küzdő gépezet azonban a látencia mértékét növeli. Az empirikus kutatáson alapuló megállapítások rámutatnak, hogy a rendszer működése, a kisebb-nagyobb hiányosságok, mulasztások, a nem gyermekközpontú fókusz pontosan hogyan és mivel segíti elő a nagyarányú látenciát és a közbizalom megingását.

A szerző a kéziratot magyar nyelven nyújtotta be. Benyújtás: 2024. 02. 03. Átdolgozás: 2024. 03. 18.
Elfogadás: 2024. 03. 25.

Érték: A tanulmány a hatékonyabb gyermekvédelemhez kíván hozzájárulni a diszfunkcionálisan működő rendszerelemek feltárása által.

Kulcsszavak: gyermekvédelem, gyermekbántalmazás, családon belüli erőszak, büntető igazságszolgáltatás

Abstract

Aim: The study shows how the level of latency of domestic violence and child abuse is related to the functioning of the child protection and criminal justice systems.

Methodology: The three research methods used for the study include both qualitative and quantitative elements. The research was conducted over five years. The total number of criminal case files processed for the offence of child endangerment exceeds 1300. The documentary analysis involved the inclusion of nearly 40 variables, and the results were obtained using both mathematical statistical methods (SPSS) and content analysis.

Findings: Effective child protection and a well-functioning justice system lead to less latency. However, challenging and inefficient machinery increases the level of latency. Findings based on empirical research point to exactly how and by what means the functioning of the system, its shortcomings and failings, lack of child-centeredness focus, contributes to high levels of latency and undermines public trust.

Value: The study aims to contribute to more effective child protection by identifying dysfunctional systemic elements.

Keywords: child protection, child abuse, domestic violence, criminal justice

Előszó

Az elmúlt években a családon belüli erőszakkal foglalkoztam, azon belül kiemelten a gyermekbántalmazással. Az évek során végigkövethettem a bántalmazás folyamatát a kezdetektől egészen addig, amíg a gyermekvédelem és az igazságszolgáltatás általi beavatkozásoknak nevezhető intézkedéssorozat le nem zárult. Tettem mindezt ezernyi környezettanulmány, fénykép, tanúvallomás, pedagógusi és egyéb szakvélemény, pszichológiai és pszichiátriai dokumentumok, gyermekvédelmi esetmegbeszélések és esetkonferenciák jegyzőkönyvei, az áldozatok és elkövetők vallomásai, valamint az érintettekről a közösségi médiában nyilvánosan elérhető tartalmak segítségével. Ezen túl közel 6000

szakemberrel (gyermekvédelemben dolgozó szakemberek, jelzőrendszeri tagok, hatósági személyek, az igazságszolgáltatás szereplői) találkoztam, és az általam vezetett előadások, műhelybeszélgetések alatt és ezeket követően visszajelzéseket kaptam arról, hogy a rendszer egyes szereplői milyen problémákkal, elakadásokkal kénytelenek szembesülni munkájuk során. Mindezen információ feldolgozása, elemzése és összegzése után az egyik alapvető összefüggés, amely erős gyanúként (hipotézisként) megfogalmazódott bennem, a következő volt.

A gyermekbántalmazás eseteiben a látencia mértéke fordítottan arányos a gyermekvédelem hatékony és valódi működésével. Azaz minél nagyobb a látencia a bántalmazott gyermekek körében, annál nagyobb problémákat feltételezhetünk a rendszer működésében. Ez azt is jelenti, hogy a gyermekvédelmi rendszer működésének javulásával egyenes arányban csökken a látencia mértéke. Ebben a dolgozatban szeretném állításomat megindokolni azzal, hogy részleteiben mutatom be, hogyan és mivel járulnak hozzá az egyes rendszerhibák, hiányosságok és diszfunkciók a látenciához.

A látencia okai

A gyermekbántalmazás rejtettsége okai nagyjából egyeznek a családon belüli más erőszakos cselekmények látenciájának okaival. A rejtve maradás okai között beszélhetünk szegényről, a családon belüli mérgező titokról, fenyegetettségről, félelemtől. A legemésztőbb emberi érzések: a félelem és a szegény. Mindezek az elkövető és az áldozat közötti hatalmi egyenlőtlenség miatt állandósulnak. Ebben a struktúrában a bántalmazó mindig hatalommal bír, a bántalmazott pedig alárendelt, kiszolgáltatott szerepbe kényszerül. A dinamika létrehozza a hallgatás kultúráját, amely mind a családban, mind a környezetben érvényesül. Míg a bántott érintettek szegyéllik családjukat, önmagukat, és félnek a csend megtörésének következményeitől, az őket körülvevők sokszor figyelmen kívül hagyják, szemet hunynak az erőszakra utaló jelek felett, hiszen minden ilyen ügy kirobbanása kínos, ellentmondásos, feszültségterhes, és több szempontból veszélyes az összes szereplő számára.

A látencia jelenségének legkárosabb hozadéka az, hogy a bántalmazott gyermekek számára nincs elérhető támogatási rendszer, így esélyük sincsen segítséget kapni.

A kérdés az: vajon, ha egy ügy nem marad látenciában, a gyermekvédelem képes-e biztosítani a gyermek védelmét, támogatását, jóllétét? Ha a rejtve maradt esetek és a napvilágra került esetek között nagymértékű különbség van a tekintetben, ahogyan a gyermek további sorsa alakul; ha elmondhatjuk, hogy

azokban az esetekben, amelyekben a gyermekek bántalmazására fény derült, adekvát segítséget és támogatást kaptak, melynek következtében nyugodt és szeretetteljes környezetben folytathatták növekedésüket, úgy azt mondhatjuk, hogy a rendszer működése megfelelő.

Ha azonban a rejtve maradt és a felderített esetek között nagy különbség a gyermek további sorsában, traumatizáltságában és a kártékony környezete változásában nem látható, úgy a rendszer működése nem megfelelő, nem hatékony. Szigorúbb minősítéssel élve kifejezetten abuzív.

Ebben a dolgozatban egy több mint 1300 teljes bűnügyi iratanyagot és összesen öt évet felölelő kutatómunka eredményei és tapasztalata alapján (Solt, 2022a) arra a feladatra vállalkoztam, hogy a gyermekbántalmazás látenciája és a tágan értelmezett gyermekvédelmi rendszer működése közötti összefüggésekre részleteiben mutassak rá. Azt feltételezem, hogy abban az esetben, ha a gyermekvédelmi és hatósági intézkedések kontraproduktívak, ha a gyermek testi, lelki, mentális épségét nem segítik hatékonyan, úgy a társadalomban a gyermekbántalmazás látenciájának mértéke magasabb arányú.

A bűnesetek jó része eljut a köznevelésben és közoktatásban dolgozó szakemberek, a védőnők és más jelzőrendszeri tagok tudomására. A gyermekbántalmazás esetén a nyomozó hatóság előtti láthatatlanság nem jelenti azt, hogy a gyermekvédelmi rendszer előtt is rejtve marad az ügy. A teljes látencia az, amikor az erőszak, a veszélyeztetés egyetlen gyermekvédelmi szakember előtt sem ismert.

A 2015. és 2020. évi jogerős ítélettel végződő kiskorú veszélyeztetése ügyek iratanyagának áttanulmányozása és elemzése során azt tapasztaltam, hogy a megfelelő infrastrukturális adottságokkal rendelkező lakóhelyen élők esetében a feltételezett látencia kisebb mértékű a családon belüli erőszakos ügyekben. Látható, hogy az elérhető szolgáltatások, a szociális ellátórendszer, a köznevelési és közoktatási intézmények, valamint a gyermekvédelmi jelző- és észlelőrendszer működése, tagjainak valós jelenléte a veszélyeztetettség esetén gyakoribb beavatkozást garantál. A kvantitatív elemzést követően egyértelműen kimutatható, hogy az alapellátás és családsegítési szolgáltatások elmaradása magasabb számú ideiglenes elhelyezéshez, nevelésbe vételhez és a kiskorú veszélyeztetése miatti büntetőeljáráshoz vezet.

A lakókörnyezet és a családon belüli erőszak összefüggései

Két elemzett év teljes iratanyagának egyik tanulsága, hogy azokon a területeken, amelyekben a gyermekvédelem és a jelzőrendszer nem tud hálózatosan és a jogszabályok szerint működni, a gyermekekkel szembeni rossz bánásmód

gyakrabban vezet tragédiákhoz, a bántalmazás, szélsőséges elhanyagolás hosszabb időn keresztül áll fenn, és sűrűbben fordul elő, hogy a gyermek kiemelését megelőzően érdemi intézkedés nem detektálható. Ide tartoznak azok az esetek is, amelyekben a családok vándorló életmódot folytatnak, illetve hajléktalanok, így a területi illetékességekben működő szociális ellátórendszer nem éri őket utol. Sokszor – az észlelt veszélyeztetés súlya miatt – az első beavatkozás azonnal a gyermek kiemelése a családból. Az, hogy az esetek eszkalálódása, az elhanyagolási, bántalmazási folyamat látenciában marad egészen a tragédiáig, gyakran ezzel magyarázható. Ezt támasztja alá az elemzés azon eredménye, mely szerint a bántalmazott gyermekeket a jobb infrastrukturális adottságokkal rendelkező településekről 56%-ban, míg az elmaradott infrastruktúrájú településekről 72%-ban emelték ki a családjukból.

A megszüntetett ügyek tanulságai

Azt remélem, hogy a feljelentéselutasítással, a nyomozásmegszüntetéssel, illetve az eljárásmegszüntetéssel végződő ügyek több hasonlóságot mutatnak a látenciában maradó esetekkel, mint a jogerős elítéléssel végződők. Éppen ezért 76 darab, 2019 és 2022 között lezárásra kerülő kiskorú veszélyeztetése ügyben keletkezett nyomozati, ügyészségi és bírósági iratot tanulmányoztam. A 76 iratból 42 tartalmazott családon belüli erőszakot és gyermekbántalmazást. Feltűnő volt, hogy a valamilyen okból megszüntetésre kerülő ügyekben a jogerős elítélésekkel végződő ügyekhez képest mind a gyermekvédelmi észlelő- és jelzőrendszer, mind a gyermekvédelem jóval hatékonyabban reagált a veszélyeztetettségre, és a gyermek számára jellemzőbben történtek kedvező gyermekvédelmi lépések, intézkedések. Ez azonban úgy történhetett, hogy a családnak az esetek csaknem felében volt olyan tagja, aki a gyermek veszélyeztetettsége ellenében fellépett. Az látszik tehát, hogy a büntető igazságszolgáltatás elé kerülő esetek többsége azért fajult el ennyire és vált szociális, gyermekvédelmi kérdésből büntetőjogi kérdéssé, mert a család után a szociális ellátás rendszere is hiányosan működött, az egyes esetek hosszú idő után eszkalálódtak, végül csak akkor történt (vagy akkor sem) beavatkozás, amikor a veszélyeztetés súlyossága már bűncselekmény méretűvé dagadt.

A kutatás és korábbi felmérések tapasztalatai szerint (Farkas, 2013; Babity, 2013) a gyermekvédelmi jelzőrendszer tagjai egy gyermekveszélyeztetést, gyermekbántalmazást észlelve a beavatkozást akkor tartják kívánatosnak, ha tudják, hogy az eredményre vezet: a gyermek számára enyhülést hoz. Az intézkedések azonban még a gyermekvédelmen belül sem mindig járnak a gyermek

szempontjából megnyugtató eredménnyel. A büntetőeljárás során még kevésbé, hiszen a hatóságok számára a sértettek kímélete csak másodlagos szempont (Komlósiné Sógor, 2017; Balogh, 2018; Balogh, 2019; Baracsi et al., 2015; Bencze-Bózsár, 2017). Az eljárás kíméletlen a sértettel szemben (Parti et al., 2018), az ítélet pedig sok esetben nem alkalmas a bántalmazó magatartásának hatékony megregulálására, megfékezésére.

Korábbi vizsgálataimból (Solt, 2022b; Solt, 2022c; Solt, 2023) a következő hiányosságokkal, anomáliákkal szembesültem, melyek hatással lehetnek a látencia mértékének okára. Az okok előidézhetik a gyermekvédelmi intézkedések, illetve a büntetőeljárás elmaradását.

A büntetőeljárás látenciát növelő gyakorlata

A büntetőeljárás során megfigyelhető rossz gyakorlatok a sértettben, illetve az őt támogató tanúban az eljárás elkerülésének kívánalmát erősítik meg, ezzel növelve a látencia mértékét. Azt igyekszem összefoglalni, hogy mely működési diszfunkciók vagy hiányosságok vezetnek a feljelentési hajlandóság csökkenéséhez, amely így a látencia mértékét fokozza.

A tanúmeghallgatásokkal kapcsolatos rossz gyakorlatok

A büntetőeljárás során a sértettek kímélete nem érvényesül kellően. A meghallgatások módja, száma, az eljárás elhúzódása, a különleges (kíméletes) bánásmód alkalmazásának esetlegessége, illetve sokszor az eljárás alatti folyamatos fenyegettség az okai a sértett gyermekek durva újratraumatizálódásának. A meghallgatás aktusa minimum kényelmetlen és feszélyező, nyomasztó a tanúk számára. A meghallgatás módja, helyszíne, a tanú állításainak esetleges megkérdőjelezése és maga a pozíció is felkavaró lehet. A meghallgatáskor több eljárásbeli szereplő ismeretlenül és fenntartásokkal szegez a tanúnak sokszor kellemetlen kérdéseket, amelyek egy nem felkészült, mentálisan erőtlenebb személyt megrendítenek. Még ha a meghallgatás szakszerű is, nyomasztó a meghallgatott számára. A szakszerűséget azonban sokszor nélkülözik a meghallgatások. A nyomozási – vagy az igazságügyi –, illetve a szociális célok és szempontok nehezen összefésülhetők, a kommunikációban elakadásokhoz, félrefordításokhoz vezetnek.

A jelzőrendszeri tagok és gyermekvédelmi szakemberek tájékozatlanok abban, hogyan kell felkészülni egy meghallgatásra. Az igazságügyi szakemberek felkészületlensége is tetten érhető a téren, hogyan célszerű viszonyulni és kérdezni egy

nem jogszabályi keretekben gondolkodó, inkább pszichológiai, illetve szociális normák alapján munkát végző szakembert, vagy akár a sértett tanút úgy, hogy bizonyító erejű választ kaphassanak. A gyakorlatban a sértett tanú meghallgatásával kapcsolatban nehezíti a gyakorlatot az is, hogy bár lehetőség van a sértett kíméletére az eljárás során, azonban ez sokszor mindössze lehetőség, nem pedig kötelezettség. A bíróság, ha él a különleges bánásmódot igénylő eljárási szereplőkkel szembeni kíméletes viszonyulás különféle módozataival, az a védő számára támadási felületet adhat (a vádlotti jogok sérelmére hivatkozhat a védő). A különleges bánásmód biztosításának elmaradása viszont, még ha kifejezetten indokolt is volna, nem vonhat maga után elmarasztalást. Mindezen okok miatt a gyakorlatban szűkebb körű a különleges bánásmód alkalmazása. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a tanúk, és elsősorban a sértett tanú olyan mértékben terhelődnek a büntetőeljárás során, amely miatt a későbbiekben ezt igyekeznek elkerülni.

Mivel a tanú érzelmi biztonsága alapvető fontosságú a tekintetben, hogy vallomása bizonyító erővel bírjon és kikezddhetetlen legyen, a tanú kíméletének jelentőségét újra kellene gondolni.

Eset 1: Egy tízéves kislányt meghallgattak a tárgyaláson, eközben felolvasták a nyomozási szakban tett vallomását, az igazságügyi pszichológusnál mondotakat, annak ellenére, hogy több tanúvallomás állt rendelkezésre. A vallomása közben háromszor kérdezte meg, meddig fog ez még tartani, de nem voltak tekintettel a kíméletére. Végül sírva rohant ki a teremből.

Eset 2: A kislányt bántalmazóan sokszor hallgatták meg, kétszer végeztettek vele pszichológusi szakértői vizsgálatot, folytatólagosan hallgatták ki a rendőrségen, és a gyermekvédelem is meghallgatta a politraumatizált gyereket. A kislány a nyomozó hatóságon elmondta a második kihallgatásakor, hogy a számára addig nem tudott terhessége hogyan derült ki a védőnői vizsgálaton. A védőnő a gyerekjóléti szolgálat családsegítőit hívta, kihívták a kislányt az óráról, és kérdezgetni kezdték. A kislány erről a rendőrségen beszélt. A jegyzőkönyvből részlet: *„Ezt követően jöttek az iskolába rendőrök, valaki felhívta őket. Én nem hittem el Betti néninek, amikor azt mondta, terhes vagyok. Miután a rendőrök megérkeztek, ők is próbáltak engem kérdezgetni, de én nem nagyon akartam válaszolni, mert mindenki fiú volt, meg már egyébként is nagyon fáradt voltam. Az osztályfőnökömnek is mondtam, hogy nem akarok erről beszélni. Az édesapámmal kapcsolatos kérdésekre nem szeretnék válaszolni. El vagyok fáradva, már az 5. tanórám végétől kérdezgetnek engem ezzel kapcsolatban. Elég volt már a beszélgetésekből. Attól félek csak, hogy minket elvisznek otthonról. Azért tartok ettől, hogy elvisznek minket otthonról. Rendőrök is vannak, és velem még ilyen nem történt. Az eljárási cselekmény befejezve, jegyzőkönyv lezárva év. hónap. nap. nap. 22 óra 09 perckor.”*

A tartalmas gyermekvédelmi dokumentumok, okiratok által kinyerhető információk mellőzése

Az iratokat tanulmányozva szembetűnő volt az a gyakorlat, hogy a bizonyítási eljárás során a kiskorú veszélyeztetése ügyekben a beszerzett és rendelkezésre álló, rendkívül informatív gyermekvédelmi és gyámügyi iratanyagot – amely sokszor több dossziét tesz ki, és pedagógusi, pszichológusi jellemzéseket, környezettanulmányokat, családsegítő munkatársak feljegyzéseit, esetkonferenciák és esetmegbeszélések jegyzőkönyveit és sok egyéb információt tartalmaz jellemzően többéves távlatban – a bizonyítás során csekély mértékben, vagy szinte egyáltalán nem használják fel annak ellenére, hogy gyakorlatilag már önmagában az iratok elegendőek lehetnének a bűncselekmény elkövetésének bizonyításához. Mindeközben azonban egy-egy tanúvallomás az ítéletindoklás pillérévé válhat, szerepe a bizonyításban aránytalanul megnőhet, még akkor is, ha a vallomás állításai több ponton ellentmondanak a gyermekvédelmi iratokban szereplőknek.

A gyakorlatot segíthetné, ha a jogalkotó beemelné a gyermekvédelemben keletkező iratokat és dokumentumokat a bizonyító erejű okiratok közé.

Az igazságügyi pszichológus szakértői vélemények eltérő színvonala

A pszichológusi szakértői vélemények színvonala és szakmaisága nagyon eltérő, miközben meghatározó jelentősége lehet a büntetőeljárás során. A megfelelő szakmai sztenderd és a szakvéleményezés validálásának hiányosságai miatt előfordul, hogy egymásnak ellentmondó vélemények készülnek akár a szülő nevelésre alkalmassága, akár a gyermek veszélyeztetettség súlyosságának megítélésében.

A hatósági rendszerek teljesítményértékelésének diszfunkciói

A hatósági rendszer felépítése és „teljesítménykényszere” következtében a gyakorlatban működik egy kvázi beépített fék. A nyomozó hatóság eredményességét a felderítettségi ráta mutatja. A nyomozás során azonban a családon belüli erőszak eseteiben a bizonyíthatóság nehézségei fokozottak: nem jellemző szemtanú, a tanúvallomások sokszor kevésbé állnak rendelkezésre, egy állítással szemben egy tagadás feszül, a sértett az eljárás folyamán egyre kevésbé hajlandó nyilatkozni, az elkövető–áldozat kapcsolata és az őket körülvevő szövevényes kapcsolatrendszer önmagában megnehezíti bizonyító erejű okiratok, vallomások, tárgyak összegyűjtését. A rendőrség tehát a kapcsolati erőszak és kiskorú veszélyeztetése ügyekben, amennyiben azok családon belüli erőszakos történéseket takarnak, jellemzően vonakodva tesz feljelentést. Attól tartanak,

hogy a sértett időközben meggondolja magát, kibékülnek egymással, vagy egyéb ok miatt megtagadja a vallomástételt. Az ügyek egy jó része így nehezen bizonyíthatóvá válik. Ez az átká annak, hogy a rendőrség számára a felderítettség mutató a sikeres munkavégzés mutatószáma. Miután a nyomozó hatóság összegyűjtötte a megítélése szerint kellő mennyiségű bizonyítékot, amely megalapozhatja a vádemelést, megküldi az ügyész számára.

Az ügyészség fő mutatószáma a váderedményességi mutató, amely az ügyészség hatékonyságát hivatott láttatni. Akkor eredményes a vád, ha az elítéléssel végződik. Éppen emiatt az ügyész jól felfogott érdeke az, hogy csak olyan ügy kapcsán emeljen vádat, amely esetében azt vélelmezi, hogy az eljárás végére a bíróság bizonyosan bűnösnek nyilvánítja a vádlottat. Emiatt, amennyiben a bizonyítékok mennyisége okot ad a kételyre, hogy az ügy jogerős elítéléssel fog végződni, az ügyész – még ha személyesen akár meg is van győződve az elkövető személyéről és bűnösségéről – vonakodhat vádra vinni. Ez az átká annak, hogy az ügyészség számára a váderedményesség a sikeres munkavégzés mutatószáma.

A családon belüli erőszak esetén történő rendőri intézkedések következmény-nélkülisége

Több ügyben fordul elő, hogy bár az előzetes rendőri intézkedések száma, amelyekben családi bántalmazás miatt riasztották a rendőrséget, meghaladja a két alkalmat – akár még megelőző távoltartást is elrendeltek –, mégsem indul eljárás sem kapcsolati erőszak, sem kiskorú veszélyeztetése miatt.

Eset 1: Az anya tett feljelentést, amikor az orrát eltörte volt élettársa, és randalírozott a lakásban. Az esetet követően a rendőrök részegen látták a férfit, de mikor az letagadta, hogy bármit is tett volna, befejezték az intézkedést. Később az asszony tanúvallomásában elmondta, hogy négy-öt alkalommal történt már ilyen. Egy-egy intézkedés általában úgy zajlott, hogy amikor a rendőrök a helyszínre értek, az anya elszökött, az őrvongó férfit pedig, aki öléssel fenyegetőzött, a rendőröknek kellett lefognia. Egy esetben a tíz éves gyerek hívott segítséget, akit az ablakon keresztül szöktetett meg az anya.

Eset 2: Az eljárás úgy indult, hogy rendőri intézkedés vált szükségessé, mert az agresszív, részeg élettárs bántalmazni és fenyegetni kezdte az anyát, aki a szomszédokba menekült, onnan hívták a rendőrséget. Ez volt a harmadik rendőri intézkedés és megelőző távoltartás az apával szemben. Ekkor az anya feljelentést tett, és a rendőrség magánindítvány előterjesztését kérte annak ellenére, hogy a feljelentésében az összes előzmény és a rendszeres bántalmazás szerepel, azaz megállapítható a kapcsolati erőszak hivatalból üldözendő esetnek megalapozott gyanúja.

A kapcsolati erőszak minősítésének hiánya

Azokban az esetekben, amelyekben a családfő nem csak a gyermekeket, de az anyjukat is bántalmazza, rendre csak akkor indul kapcsolati erőszak miatt eljárás, ha az anya vallomást tesz. Akkor sem jellemző a kapcsolati erőszak miatti nyomozás és a bűncselekmény minősítése, ha a gyermekek vallomásaikban beszélnek anyjuk bántalmazásáról is.

Eset 3: Mivel az eljárás során is megfélemlített kisgyerekek és az anya sem tett vallomást, ezért csak a vallomástételt vállaló legnagyobb gyermeknek a sérelmére állapították meg a kiskorú veszélyeztetését. Bár az anyán éveken keresztül, heti rendszerességgel láttak külsérelmi nyomokat, s bár a vádlott lealacsonyító módon üvöltött vele nyilvános helyeken is, megalázta és a ruháját tépte, a vádlottnál nem állapították meg sem a kapcsolati erőszakot az anyával szemben, sem a kiskorú veszélyeztetését a családban lévő másik két fiú sérelmére. A családsegítőhöz érkezett bejelentésből az látszik, hogy a kisebbik fiú (aki nem tett vallomást a rendőrségen mentességére való hivatkozással) tette a bejelentést a családsegítő központban – adatai zárt kezelését kérve –, azzal, hogy apja folyamatosan bántalmazza őket, mindenki retteg tőle.

Elhúzódó eljárások, eközben a sértetti védelem hiánya

Az elhúzódó családon belüli erőszakot követően is sok esetben éveken át tartó nyomozati szak után további évekig tart az eljárás a jogerős ítélet meghozataláig. Eközben a bántalmazott családtagok folyamatosan rettegnek, de az eljárás időtartama alatt nem kapnak megfelelő védelmet. A megelőző távoltartás időtartama rövid. Sokszor előfordul, hogy olyan esetekben, amelyekben az apa az egész családot terrorizálja, végül a gyermekvédelem lép: kiemeli a gyermeket a családból. Ez a gyermekvédelmi reakció azért következhet be újra és újra, mert a büntetőeljárás elhúzódása miatt a bántalmazó büntetőjogi felelősségének megállapítása várat magára, az erőszak azonban ugyanúgy, vagy még nagyobb intenzitással folytatódik, a gyermek veszélyeztetettsége tehát folyamatosan fennáll.

A testvérbántalmazás nem veszélyeztető tényezőként való megítélése

Kiskorú veszélyeztetése ügyekben a bíróság nagyon helyesen súlyos érzelmi és erkölcsi veszélyeztetésnek ismeri el azt, ha az egyik szülő a másikat – jellemzően az apa az anyát – súlyosan bántalmazza a gyermek szeme láttára. Azt azonban, ha a szeretett testvért bántalmazzák rendszeresen előtte, érthetetlen módon nem minősítik veszélyeztetésnek. Ugyanígy jellemzően nem értékeli

a bírói gyakorlat súlyos érzelmi veszélyeztetésnek azt sem, ha az elkövető a gyermek által szeretett tárgyakat és játékokat rongálja meg, teszi tönkre, vagy dobja ki rendszeresen, szándékoltnan fájdalom okozása céljából.

Gyermekbántalmazási ügyekben – az egyébként szigorodó – büntetőpolitika enyhe, és tovább enyhül

A büntetés kiszabási gyakorlat sem növeli a feljelentési hajlandóságot a családon belüli erőszakkal kapcsolatos ügyekben. Az esetek túlnyomó többségében – 2020-ban a jogerős elítélések 82%-ában – legfeljebb felfüggesztett szabadságvesztés büntetéssel sújtották az elkövetőt. A büntetés érzékelhető formája azonban mégiscsak a végrehajtható lett volna, így a terhelt és a sértett is érezheti úgy, a cselekmény nem ítéltetett a társadalomra igazán veszélyesnek, a büntetés pedig „súlytalan”. Előfordul felfüggesztett szabadságvesztés-büntetés olyan kirívó esetekben is, amikor akár fél tucat gyereket bántalmazott és hanyagolt el szélsőségesen az elkövető éveken keresztül. Joggal érezhetik hát a sértettek, hogy hiába hurcolták meg őket is éveken keresztül az eljárás során, a bűnös nem kapta meg méltó büntetését, nekik viszont további viszontagságokkal kellett szembenézniük ez idő alatt.

Megfigyelhető, hogy 2015-höz képest 2020-ra a kapcsolati erőszak és kiskorú veszélyeztetése büntetteket sokkal gyakrabban állapították meg halmazatban. Egyre jellemzőbbé vált, hogy a jogalkalmazók minősítik ezeket az eseteket, ezáltal a büntethetőség mértéke is megemelkedik. A büntethetőség mértékének emelkedésével a büntetés mértékének növekednie kellett volna, azonban éppen ennek ellentéte figyelhető meg a büntetési tételek tekintetében. A kiszabott büntetések úgy enyhültek tovább, hogy eközben a rendbeliségnek és a minősítéseknek – a halmazati esetek miatt – egyértelműen növekedniük kellett volna.

A gyermekvédelem látenciát növelő gyakorlata

A gyermekvédelmi intézkedések során megfigyelhető hiányosságok, rossz gyakorlatok végül a gyermekben, illetve az őt támogatókban a beavatkozás elkezdésének kívánalmát erősítik meg, ezzel növelve a látenciát.

A gyermekvédelmi alapellátás hiányosságai az elmaradott települések esetében

Az infrastrukturálisan elmaradott, illetve szórványtelepülésekre jellemző, hogy a gyermekvédelmi alapellátás által nyújtandó szolgáltatások hiányosságai miatt a gyermekeket a megfelelő családsegítés hiányában kiemelik a családból.

Eset 1: A családsegítő és a védőnő is leírta, hogy a gyerekek ruhája koszos, hogy a ház szegényes, nincs víz, a fiatal nő egyedül tartja fenn a tanyát, ahol négy, három év alatti gyermekét neveli. Az alapellátás keretében ezekre a higiéniai és anyagi hiányosságokra felhívták a figyelmét, mintha gondatlanságból mulasztotta volna el bekötni a vizet, kimosni a ruhákat. Ezek megoldásában nem segítettek neki. A gyermekek kiemelésének lehetősége annak ellenére merült fel, és tettek rá javaslatot, hogy az egészséges anya-gyermek kapcsolatot senki nem kérdőjelezte meg.

Eset 2: Az ellátórendszer magára hagyta a kiszolgáltatott helyzetben lévő anyát, és a mulasztott órák miatt a családból kiemelte a gyerekeket. Az igazságügyi pszichológus szakértő leírta, hogy a gyerekek értelmesek és mentálisan és lelkileg épek, az iskolából, óvodából való kimaradásuk nem okozott sérülést vagy lemaradást számukra, és az anyához való kötődésük egészséges, de ha kiemelik a családból őket, bizonyosan sérül a bizalom és biztonságérzetük. Ennek ellenére az anyát elítélték 1 év 10 hónapra (éppúgy, mint azokat, akik durván és hosszasan bántalmazzák a gyerekeiket), és kiemelték a gyerekeket a családból. Az anyának egy hónapban 2 óra felügyelt kapcsolattartást engedélyeztek.

A védelembé vétel intézményének gyakorlati megvalósulása

Gyakori jelenség, hogy a gyermekvédelemben a védelembé vétel olyan formális intézkedés, amely éveken keresztül fennállhat a szakemberek és a hatóság érdemi segítsége, vagy a szükséges és előírt kontroll nélkül. Így a gyakorlatban a védelembé vétellel csak a gyermekek veszélyeztetettségének időtartamát hosszabbítják meg. Előfordul, hogy a védelembé vétel hosszúra nyúlt időtartama alatt következnek be olyan tragédiák, amelyek a rendszer megfelelő működése esetén könnyedén megelőzhetőek lettek volna. A védelembé vétel időtartama alatt a jelzőrendszeri tagok már kevésbé tesznek jelzést, hiszen abban a hitben élnek, hogy a veszélyeztetett gyermek ügyének megoldása folyamatban van, s hogy szakszerű segítséget kap. Ezért kifejezetten félrevezető lehet egy olyan gyermekvédelmi intézkedés, amely formális, és a gyakorlatban nem történik érdemi beavatkozás.

Eset 1: Hét gyermek élt három éven keresztül szeretetlen, elhanyagoló, bántalmazó családban. A gyermekek évek óta védelembé voltak véve, de ezalatt éppolyan terrorban és elhanyagoltságban éltek, mint azt megelőzően. Annak ellenére, hogy többször volt rendőri intézkedés, amelyek alkalmával az anya bántalmazását állapították meg, a rendőrség nem indított eljárást kapcsolati erőszak miatt, és nem történt további intézkedés a gyermekvédelmen belül sem.

Eset 2: A 13 éves kislány zaklatottan berohant a rendőrségre, és feljelentette szüleit, hogy bántalmazták őket: őt és három testvérét; testvérei egy 15 éves lány, egy 10 éves fiú és egy 7 éves lány. Azt mondta, sokszor, minden ok nélkül verik őket. Legutóbb édesanyja megpofozta, haját tépte és a földön rúgta őt. A nyomozás során kiderült, hogy a gyerekek sokszor felügyelet nélkül vannak otthon éjjelente, illetve hogy a bántalmazó nevelőapa agresszivitását az anya tétlenül nézi, vagy asszisztál hozzá. A szomszédok elmondása szerint sokszor ordibálnak, veszekednek, a gyerekek csavarognak. A szomszédok már tettek bejelentést a gyámhivatalnál, de nem történt semmi. A védelemben vétel folyamatos, de családsegítő hiányában nem történik családgondozás.

A felületes ismeretek birtokában történő határozathozatal

A gyermekjóléti szolgálatok és központok hiányosságai, valamint az, hogy az ügyek felületes ismeretéről, vizsgálatáról tanúskodó gyámhivatali határozatok sokszor további bántalmazáshoz, rendszerabúzáshoz vezetnek.

Eset 1: A városi gyámhivatal az első feljelentést követően elutasította az eseti gyám kirendelését azzal, hogy az ismeretlen tettes ellen indított feljelentésben szexuális erőszak miatt a szülő és a gyermek között nem áll fenn érdekellentét, pedig a rendőrség levelében leírta, hogy megalapozottan gyanúsítható az apa és a nagytestvér.

Eset 2: „*A gyermek korábban is volt már védelemben, de eredményesség miatt megszüntették és alapellátás keretein belül állt gondozás alatt.*” Majd újra védelemben vették őt, mert az alapellátás eredménytelennek bizonyult. Egy alkalommal a kicsi gyermek állítólag elesett otthon, mentőhelikopterrel kellett kórházba szállítani, nem egészen hároméves korában. Az orvos feljelentést tett, de a nyomozást megszüntették. Két évvel később újra a kórház tett jelzést égési sérülésekről. Egy hónappal később az óvodából érkezett jelzés, hogy a kisfiú mindkét tenyerén és farpofáján körkörös alakú égési sérülések vannak. A szülők kérték a jelzések után, hogy fogadja vissza családba a kisfiút az apa testvére, akivel másfél éves koráig élt. A gyermekjóléti központ, miután minden esetet rögzített, összességében arra jutott, hogy „*vélhetőleg gyermekbántalmazás gyanúja merült fel*”, ezért eljárás indítását kéri...

Eset 3: A gyermekjóléti szolgálat több mint egy évtizede kapcsolatban volt a családdal. Higiénés állapotok rosszak, a gyerekek elhanyagoltak és betegesek voltak. A családsegítő feljegyzéseiből: „*A hetedik baba érkezése felelőtlenség volt. A koraszülés elkerülése végett kórházi ápolásra lenne szükség, melyet az anya nem akar belátni és nem fog betartani.*” A gyerekek fokozott lojalitást mutattak szülei felé, senki nem tett vallomást. A gyanúsítás szövegéből: „*A szülők*

nem biztosították a megfelelő szülői felügyeletet és a normakövető életmódra való nevelést 14, 10, 12, 8, 6 és 3 éves gyermekeik számára. A 10 éves fiú a lányokat fogdosta, tapogatta az iskolában, obszcén ajánlatokat tett nekik, a kiflit nemi szervként használva játszott. Több alkalommal tetteleg bántalmazta és fojtogatta egy osztálytársát, általánosságban durván és agresszívan viszonyult az osztálytársaihoz. A 10 és a 14 éves fiútestvérek egy alkalommal egy utcán lefoglalták 8 éves húgukat, alsótestét lemeztelenítették, lábát megkötözték, rá nehezéket helyeztek. Ezután a 10 éves fiú lemeztelenített alsótesttel ráült a kislány arcára, nemi szervét szájába tette. Az arra sétáló két 11 éves lány felé pucéran fordulva obszcén, szexuális tartalmú szavakat és felhívást kiabált nekik. Több alkalommal, kor esti órákban a 3 éves kislány egy szál pelenkában, egyedül, felügyelet nélkül barangolt az utcákon a falu központjában, helyi lakosok kísérték rendszerint haza. A 3 éves kislányt egy alkalommal csak azért nem ütötte el egy autóbusz, mert az egyik járókelő az utolsó pillanatban elrántotta a busz elől. A bolyongó kisgyereket akkor is lakosok kísérték haza. A gyerekek rendszeresen a templomkertben végezték el kis és nagydoljukat. Rendszeresen megrongálták és összefirkálták a szobrokat, templom falát, a parkban padokat. A kislány az óvodai jelzések alapján rendszeresen vizeletszagú, mosdatlan és áporodott szagú volt. A 6 éves kislány első osztályban a lányok felé szexuális jellegű mozdulatokat tett, őket fogdosta. A gyermek elmondása szerint otthon pornográf jellegű filmeket nézett. A gyerekek rendszeresen késő estig tartózkodtak köztereken, sokszor bántalmazták az idősebb testvérek kisebb lánytestvérüket.” A gyerekek 2016-ban lettek védelembe véve, a védelembe vételhez képest 2 év 8 hónap elteltével döntött csak úgy a gyámhatóság, hogy nevelésbe vételt rendel el.

Eset 4: A kislányt kiemelték a családból a szülők súlyosan veszélyeztető magatartása, alkoholizmus és agresszió miatt. Jelzéssel élt az iskola, az anya bántalmazása miatt a rendőrség, a gyermek mégis egy éven keresztül védtelen volt. Később az apai nagyanyához fogadták családba, a valóságban azonban nem lakott ott, hanem szülei házában élt továbbra is. A szülők súlyosan elhanyagoló és bántalmazó viselkedésükkel, életmódjukkal mérgezték a gyereket, aki emiatt beilleszkedési és magatartási problémákkal küzdött. Mikor mindez kiderült, a gyámhivatal felülvizsgálta a családba fogadást, majd – mivel nem álltak fenn a visszahelyezés feltételei –, fenntartotta azt.

A gyermekvédelmi jelzőrendszer tagjainak tájékoztatatlansága a jelzés megtételével kapcsolatosan

A gyermekvédelmi jelző és észlelő rendszer alulműködése szintén emberi tragédiák sorához vezet. A jelzés meg nem tétele az esetek nagy részében tájékoztatatlanságon alapul.

Eset: Az apa börtönbe kerülése után több jelzést kaptak a szakemberek, hogy a kisbát bántja az anyja, de a védőnő úgy nyilatkozott, amíg ezt az anya letagadja, addig ő nem tud lépni.

A gyermek kiemelésének okai és körülményei

Rendre előfordul, hogy a többgyermekes bántalmazó családból a veszélyeztetett gyermekek közül csak azt emelik ki, akin a legsúlyosabb sérülés látható, testvéreiket azonban a bántalmazó közegben hagyják. Az is előfordul, hogy tekintet nélkül a testvérek közötti kötődésre, a kiemelés után őket egymástól is elszakítják.

Eset 1: A családban öt gyermek élt, ők védelembe voltak véve. Miután az egyik kisfiú az apai megszegényítések és bántalmazás hatására öngyilkosságot akart elkövetni, a gyerek ideiglenes hatályú kiemeléséről döntött a gyámhatóság, őt családba fogadták. A többi gyermek a bántalmazó apával maradt: a gyermekeket egyesével emelték ki, egyesével kellett könnyörogniük, hogy ne kelljen tovább apjukkal élniük. A gyámhatóság figyelme nem terjedt ki arra, hogy egy olyan közeg, amelyből több gyermek is menekülni akar, vélhetően a testvéreknek sem megfelelő.

Eset 2: A rendőrség már folytatott nyomozást a kisgyerekek bántalmazása és elhanyagolása miatt évekkorábban, amit aztán bizonyítottság hiányában megszüntettek. A gyámhivatalt a gyerekek védelembe vétele ellenére a rendőrség értesítette, hogy az anya az egyik gyereket az eszméletvesztésig fojtogatta. Ezután egyedül a fojtogatott gyermeket emelték ki a családból. Történt mindez úgy, hogy az anya korábbi házasságából született három gyermeke nevelésbe volt véve, és úgy, hogy az ebben az ügyben érintett gyerekeket is kiemelték már korábban ideiglenesen a családból. Aztán nem csak ezt, de a védelembe vételt is leállították, pedig az iskola folyamatosan jelezte, hogy a kisfiú esetében bántalmazás és elhanyagolás áll fenn. A tanárok szerint a nyomok is elmúlnak a gyereken, mire a jelzés után valami történik. Az osztályfőnök levelet írt a gyermekjóléti szolgálatnak: „*Azzal a kéréssel fordulok önökhöz, hogy az osztályomba járó kisfiú családját, mivel védelembe vannak véve, és segítségre szorulnak, több alkalommal látogassák és lehetőség szerint támogassák őket! [...] A testén véraláfutásos sérülés volt látható, amiről nem tudunk vele beszélni, mert bezárkózott...*” A nagyobb, nevelésbe vett gyerekekkel az anya nem tartott kapcsolatot.

A gyermekvédelmi háló teljes hiánya

Vannak esetek, amikor a gyermekvédelem szinte teljes hiánya rajzolódik ki, s amelyben még azt sem lehet megállapítani, hogy a családsegítés, vagy a gyámhatóság vétett-e nagyobb hibát, követett-e el súlyosabb mulasztást.

Eset: A családban öt gyermek volt, a nagyobbak elmenekültek otthonról, amint lehetőségük volt erre. A kisebb gyerekeket nagyobb testvérük befogadta volna, de anyjuk ebbe nem egyezett bele. A gyerekeket dolgoztatták, velük végeztették a házimunkát, kiszolgáltatták velük magukat, és volt, hogy napokra magukra hagyták a gyerekeket. A szülők nem látták el őket, és ha valami nem tetszett nekik, durván bántalmazták a gyerekeket, akik gyakran a szomszédtól kértek pénzt vagy ételt. Az egyik kisfiú egy verekedésbe keveredett, és eljárás indult ellene, otthon nevelőapja iszonyúan megverte és falhoz szorítva fojtogatta. Az egyik kislány többször megszökött, vagy nem mert hazamenni, de amikor végül hazavitte valaki, durván bántalmazták, elsősorban a nevelőapa, de volt, hogy közösen az anyjával. Az anyának hét gyereke született, de egyik sem él már vele. A nagyobb gyerekek nem tartják anyjukkal a kapcsolatot. Az egyik kislány egy alkalommal felhívta az iskolaigazgatót, hogy nem engedik iskolai kirándulásra, és hogy segítsen neki, mert fél hazamenni. Az ideiglenes hatályú elhelyezés a feljelentéshez képest csak egy évvel később történt meg.

Konklúzió

A családon belüli erőszakos esetekben a lakókörnyezet jellege és szociális dinamikája befolyásolja az áldozatok segítségének hatékonyságát. Zárt közösségek esetében a felderítési nehézségek tovább fokozódnak. Az elszigeteltség és a helyi közösségi kapcsolatok hiánya így növeli a látencia mértékét.

A felderítettségben való előrelépés érdekében szükség van a gyermekvédelmi és büntető igazságszolgáltatásban dolgozó szakemberek közötti valós, tartalmi együttműködésre. Ehhez nélkülözhetetlen a különböző területen, de a gyermekvédelmi jelzőrendszer tagjaként dolgozó szakemberek eltérő kompetenciáinak és szakértelmének kölcsönös átlátása.

A be- és feljelentési hajlandóság elsősorban azon múlik, hogy a potenciális feljelentő – amennyiben a megfelelő ismeretek birtokában van – mit feltételez a gyermekvédelem, a nyomozó hatóság és a büntető igazságszolgáltatás hatékonyságáról. Bíz-e abban, hogy számára, illetve a sértett számára pozitív kimenetelle lesz a be- és feljelentésnek, hogy valóban meg tudja védeni a sértettet, és hogy valóban igazságot fog szolgáltatni a hatóság.

Felhasznált irodalom

- Babity M. (2013). *A gyermekbántalmazás rizikótényezőinek vizsgálata*. Doktori értekezés. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. <https://core.ac.uk/download/pdf/80161575.pdf>
- Balogh A. (2018). Kiskorú veszélyeztetésének büntette a bírósági határozatok kritikai tükrében – különös tekintettel a fizikailag bántalmazott gyermekekre – II. rész: A cselekmény és az eredmény. *Ügyészek Lapja*, 25(6), 15–40.
- Balogh A. (2019). Kiskorú veszélyeztetésének büntette a bírósági határozatok kritikai tükrében – különös tekintettel a fizikailag bántalmazott gyermekekre III. rész. *Ügyészek Lapja*, 26(1), 5–22.
- Baracsi K., Vidra Zs. & Sebhelyi V. (2015). *Child Trafficking in Hungary Sexual Exploitation, Forced Begging and Pickpocketing*. Central European University. https://www.academia.edu/22331045/Child_Trafficking_in_Hungary_Sexual_Exploitation_Forced_Begging_and_Pickpocketing?email_work_card=view-paper
- Bencze-Bózsár S. (2017). *A gyermekbarát igazságszolgáltatás gyakorlati érvényesülése*. Magyar Bírói Egyesület. <http://www.mabie.hu/index.php/cikkek-tanulmanyok/158-dr-bencze-bozsar-stella-a-gyermekbarat-igazsagszolgalatas-gyakorlati-ervenyesulese>
- Farkas J. (2013). *Gyermekek sérelmére elkövetett családon belüli erőszak*. Doktori értekezés. Miskolci Tudományegyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola. <https://doi.org/10.14750/ME.2013.001>
- Komlósiné Sógor I. (2017). A kiskorú veszélyeztetése büntett bizonyíthatóságának problémái. *Eljárásjogi Szemle*, 3, 11–16. <http://eljarasjog.hu/2017-evfolyam/a-kiskoru-veszelyeztetese-buntett-bizonyithatosaganak-problemai/>
- Parti K., Virág Gy. & Solt Á. (2018). Gyermekkorúak meghallgatása a büntetőeljárás során Magyarországon az európai és nemzetközi standardok tükrében. *Kriminológiai Tanulmányok*, 55, 63–86.
- Solt Á. (2022a). Hogyan veszélyeztetjük a gyerekeket? Jogerős esetek változásai 2015 évről 2020-ra. *Ügyészek Lapja*, 29(1-2), 87–95.
- Solt Á. (2022b). Otthoni erőszakosságok. *Belügyi Szemle*, 70(8), 1671–1686. <https://doi.org/10.38146/BSZ.2022.8.6>
- Solt Á. (2022c). Kimondani, megoldani – együtt! Szakmaközi párbeszéd és nyílt szakmai diskurzus. *Belügyi Szemle*, 70(11), 2411–2414. <http://doi.org/10.38146/BSZ.2022.11.51>
- Solt Á. (2023). A kiskorú veszélyeztetése büntett szociológiai háttere. *Kriminológiai Tanulmányok*, 60, 121–139. <http://doi.org/10.58655/KT.60.2023-7>

A cikk APA szabály szerinti hivatkozása

- Solt Á. (2024). A rejtve maradt gyermekbántalmazás és a gyermekvédelmi (és igazságszolgáltatási) rendszer működése közötti összefüggés. *Belügyi Szemle*, 72(4), 559–576. <https://doi.org/10.38146/BSZ-AJIA.2024.v72.i4.pp559-576>

Nyilatkozatok

Összeférhetetlenség

A szerző nem jelentett összeférhetetlenséget.

Finanszírozás

A szerző nem kapott pénzügyi támogatást a kutatáshoz, a szerzőséghez és/vagy a cikk publikálásához.

Etikai nyilatkozat

Jelen cikkhez nem kapcsolódik adatkészlet.

Nyílt hozzáférésről szóló tájékoztatás

Jelen cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY NC-ND 2.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.0/>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje feltüntetésre kerülnek.

Levelező szerző

A cikk levelező szerzője Solt Ágnes, aki a solt@okri.hu e-mail címen érhető el.